

ISSN 2664-5157 (print)
ISSN 2708-7360 (online)

Turkic Studies Journal

No2
Vol. 3
2021

Nur-Sultan

ISSN (print)2664-5157
ISSN (online)2708-7360

Turkic Studies Journal
2021, Volume 3, Number 2

2019 жылдан бастап шығады
Founded in 2019
Издается с 2019 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Нұр-Сұлтан, 2021
Nur-Sultan, 2021
Нур-Султан, 2021

Бас редакторы: **Ерлан Сыдықов**, *т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі,*
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары **Шақимашрип Ибраев**, *ф.ғ.д., проф.,*
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары **Ирина Невская**, *доктор, проф.,*
Гете университеті (Франкфурт, Германия)

Редакция алқасы

Абдылдажан Акматалиев	ф.ғ.д., Ш.Т. Айтматов атындағы Тіл және әдебиет институты (Бішкек, Қырғызстан)
Ғайбулла Бабаяров	т.ғ.д., Өзбекстан ғылым академиясы Ұлттық археология орталығы (Ташкент, Өзбекстан)
Ұлданай Бахтикереева	ф.ғ.д., проф., Ресей халықтар достастығы университеті (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Гюрер Гульсевин	доктор, проф., Эгей университеті (Измир, Түркия)
Анна Дыбо	ф.ғ.д., проф., Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институты (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Мырзатай Жолдасбеков	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Дания Загидуллина	ф.ғ.д., проф., Татарстан Республикасы ғылым академиясы (Казан, Ресей Федерациясы)
Зимони Иштван	доктор, проф., Сегед университеті (Сегед, Венгрия)
Болат Көмеков	т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Игорь Кызласов	т.ғ.д., проф., Ресей ғылым академиясы Археология институты (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Дихан Қамзабекұлы	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Сейіт Қасқабасов	ф.ғ.д., проф., М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты (Алматы, Қазақстан)
Чимиза Ламажаа	филос.ғ.д., Туваның жаңа зерттеулері (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Ласло Мараш	PhD, проф., Амстердам университеті (Амстердам, Нидерланды)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегед университеті (Сегед, Венгрия)
Карл Рейхл	доктор, проф., Бонн университеті (Германия)
Зайнолла Самашев	т.ғ.д., А.Марғұлан атындағы археология институты (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Қаржаубай Сартқожа	ф.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Айрат Ситдиқов	т.ғ.д., проф., Казан федералды университеті (Казан, Ресей Федерациясы)
Фирдаус Хисамитдинова	ф.ғ.д., проф., Тарих, тіл және әдебиет институты (Уфа, Ресей Федерациясы)
Нурилла Шаймердинова	ф.ғ.д., проф., жауапты хатшы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Амантай Шәріп	ф.ғ.д., проф., жауапты хатшы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Альфия Юсупова	ф.ғ.д., проф., Казан федералды университеті (Казан, Ресей Федерациясы)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Сәтбаев к-сі, 2

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-434)

E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам. Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген. 24.02.2021 ж. №KZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж). Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-434)

Editor-in-Chief: **Yerlan Sydykov**, *Doctor of Historical Sciences, Prof., Academician of NAS RK, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)*
Deputy Editor-in-Chief: **Shakimashrip Ibrayev**, *Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)*
Deputy Editor-in-Chief: **Irina Nevskaya**, *Dr., Prof., Goethe University (Frankfurt, Germany)*

Editorial board

Abdyldajan Akmatallyev	Doctor of Philology, Ch.T.Aitmatov Institute of Language and Literature (Bishkek, Kyrgyzstan)
Gaybulla Babayarov	Doctor of Historical Sciences, Uzbekistan National Center for Archeology of the Academy of Sciences (Tashkent, Uzbekistan)
Uldanai Bakhtikireeva	Doctor of Philology, Prof., Peoples' Friendship University of Russia (Moscow, Russian Federation)
Gurer Gulsevin	Dr., Prof., Ege University (Izmir, Turkey)
Anna Dybo	Doctor of Philology, Prof., Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation)
Myrzatay Zholdasbekov	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Daniya Zagidullina	Doctor of Philology, Prof., Tatarstan Academy of Science (Kazan, Russian Federation)
Zimonyi Istvan	Dr., Prof., University of Szeged (Szeged, Hungary)
Bolat Kumekov	Doctor of Historical Sciences, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Igor Kyzlasov	Doctor of Historical Sciences, Prof., Institute of Archeology of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation)
Dikhan Kamzabekuly	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Seit Kaskabasov	Doctor of Philology, Prof., M. Auezov Institute of Literature and Arts (Almaty, Kazakhstan)
Chimiza Lamazhaa	Doctor of Philosophy, New Research of Tuva (Moscow, Russian Federation)
Laszlo Maracz	PhD, Prof., University of Amsterdam (Amsterdam, Netherlands)
Maria Ivanics	Dr., Prof., University of Szeged (Szeged, Hungary)
Karl Reichl	Dr., Prof., University of Bonn (Bonn, Germany)
Zainulla Samashev	Doctor of Historical Sciences, A. Margulan Institute of Archaeology (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Karzhaubay Sartkozha	Doctor of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Ayrat Sitdikov	Doctor of Historical Sciences, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
Firdaus Hisamitdinova	Doctor of Philology, Prof., Institute of History, Language and Literature (Ufa, Russian Federation)
Nurila Shaimerdinova	Doctor of Philology, Prof., Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Amantay Sharip	Doctor of Philology, Prof., Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Alfiya Yusupova	Doctor of Philology, Prof., Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)

Editorial address: Satpayev str. 2, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-434).

E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N.Gumilyov Eurasian National University». Registered by Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Registration number № KZ27VPY00032814 from 24.02.2021 (date and number of the initial registration 28.03.2019, 17636-Ж). Periodicity: 4 times a year

Address of printing house: 13/1 Kazhymukan str., Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-434)

Главный редактор: **Ерлан Сыдыков**, *д.и.н., проф., академик НАН РК,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)*
Зам. главного редактора: **Шакимашрип Ибраев**, *д.ф.н., проф.,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)*
Зам. главного редактора: **Ирина Невская**, *доктор, проф., Университет им. Гёте (Франкфурт, Германия)*

Редакционная коллегия

Абдылдажан Акматалиев	д.ф.н., Институт языка и литературы им. Ч.Т. Айтматова (Бишкек, Кыргызстан)
Гайбулла Бабаяров	д.ист.н., Национальный центр археологии Академии наук Узбекистана (Ташкент, Узбекистан)
Улданай Бахтикиреева	д.ф.н., проф., Российский университет дружбы народов (Москва, Российская Федерация)
Гюрер Гюльсевин	доктор, проф., Эгейский университет (Измир, Турция)
Анна Дыбо	д.ф.н., проф., Институт языкознания Российской академии наук (Москва, Российская Федерация)
Мырзатай Жолдасбеков	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Дания Загидуллина	д.ф.н., проф., Академия наук Республики Татарстан (Казань, РФ)
Зимони Иштван	доктор, проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Булат Кумеков	д.ист.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Игорь Кызласов	д.ист.н., проф., Институт археологии Российской академии наук (Москва, Российская Федерация)
Дихан Камзабекулы	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Сейт Каскабасов	д.ф.н., проф., Институт литературы и искусства (Алматы, Казахстан)
Чимиза Ламажаа	д.филос.н., Новые исследования Тувы (Москва, Российская Федерация)
Ласло Мараш	PhD, проф., Амстердамский университет (Амстердам, Нидерланды)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Карл Рейхл	доктор, проф., Боннский университет (Бонн, Германия)
Зайнолла Самашев	д.ист.н., Институт археологии имени А. Маргулана (Нур-Султан, Казахстан)
Каржаубай Сарткожа	д.ф.н., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Айрат Ситдиков	д.ист.н., Казанский федеральный университет (Казань, РФ)
Фирдаус Хисамитдинова	д.ф.н., проф., Институт истории, языка и литературы (Уфа, РФ)
Нурила Шаймердинова	д.ф.н., проф., отв.секретарь, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Амантай Шарип	д.ф.н., проф., отв.секретарь, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Альфия Юсупова	д.ф.н., проф., Казанский федеральный университет (Казань, РФ)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2
Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434)
E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрирован Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № KZ27VPY00032814 от 24.02.2021 (дата и номер первичной регистрации 28.03.2019, 17636-Ж). Периодичность: 4 раза в год.
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500, (вн. 31-434)

МАЗМУҢЫ/CONTENT/СОДЕРЖАНИЕ

Ж.Ә. Аймұхамбет, М.Н. Миразова Абай поэтологиясы: бейнелілік парадигмасындағы көркем детальдің қызметі	
Zh.A. Aimukhambet, M.N. Mirazova Abay's poetology: functions of literary detail in the paradigm of image.....	
Ж.А. Аймухамбет, М.Н. Миразова Поэтология Абая: функции художественной детали в парадигме образности.....	7
А. Алдаш Тілдік норма vs. әдеби норма мәселелері: ортологиялық талдау.....	
A. Aldash Language norm vs. literary norm: orthological analysis.....	
А. Алдаш Языковая норма vs. литературная норма: ортологический анализ.....	19
Ж.О. Артықбаев Басмыл-Қарлұқ қарым-қатынасы контексіндегі Апай-Бөрі одағы (аңыздық деректерді талдау тәжірибесінен).....	
Zh.O. Artykbayev The Apai-Bori Union in the context of Basmyl-Karluk relations (from the experience of legend analysis).....	
Ж.О. Артықбаев Союз Апай-Бори в контексте взаимоотношения Басмыл-Карлук (из опыта интерпретации легендарных источников).....	32
J. Bayarsaikhan Fish depictions in the deer stones.....	
Ж. Баярсайхан Бұғы тастарында балықтың бейнеленуі.....	
Ж. Баярсайхан Изображение рыб в оленных камнях.....	44
Т.Н. Боргоякова, К.Н. Бурнакова Особенности семантики и функций хакасской формы на -галах в предложении.....	
Т.Н. Боргоякова, К.Н. Бурнакова Хакастың -галах формасының сөйлемдегі семантикасы мен қызметінің ерекшеліктері	
T.N. Borgoyakova, K.N. Burnakova Peculiarities of the semantics and functions of the Khakass form -galah in a sentence.....	54
В.Я. Бутанаев Енисей қырғыздарының мемлекеттік құрылымы.....	
V.Ya. Butanayev State system of the Yenisei Kyrgyz.....	
В.Я. Бутанаев Государственный строй енисейских кыргызов.....	63
Г.А. Набиуллина Коммуникативно-прагматические особенности речевого акта благопожелания в татарской коммуникативной культуре.....	
Г.А. Набиуллина Татар коммуникативті мәдениетіндегі ізгі тілек айту рәсімінің коммуникативті-прагматикалық ерекшеліктері.....	
G.A. Nabiullina Communicative and pragmatic features of the speech act of benevolence in the Tatar communicative culture	75
Б.Ж. Омаров «Тотынама» және оның өзбек әдебиетіндегі нұсқалары.....	
B.Zh. Omarov The story «Totynama» and its variants in Uzbek literature.....	
Б.Ж. Омаров Повесть «Тотынама» и ее варианты в узбекской литературе.....	84

S.K. Suraganov The leading ornamental motif koshkar muyiz in Kazakh ornamentation: in search of the primordi.....	
С.К. Сураганов Қошқар мүйіз – қазақ ою-өрнегіндегі негізгі нақыш: түп-төркінін бажайлау.	
С.К. Сураганов Ведущий орнаментальный мотив кошкар мүйіз в казахской орнаментике: в поисках примордиального.....	99

СЫН ШКІРЛЕР/REVIEWS/РЕЦЕНЗИИ

Ж.К. Таймағамбетов Сакральный ландшафт Сарыарки: новые трактовки и интерпретации.....	
Ж.К. Таймағамбетов Сарыарқаның киелі ландшафты: жаңа пайымдар мен байыптамалар.....	
Zh.K. Taimagambetov Sacred landscape of Saryarka: new treatments and interpretations.....	111

А. Алдаш

*А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: aimank51@mail.ru)*

Тілдік норма vs. әдеби норма мәселелері: ортологиялық талдау

Аннотация. Қазақ әліпбиінің латын негізді графикаға ауысуына байланысты қазақ тілінің ортологиялық кодификациясын одан әрі жетілдіру өзекті мәселелердің біріне айналды. Ортология туралы ғылым саласының жүйелі орталықтандырылған негізгі нысанасы норма / тілдік норма / әдеби норма проблемасы екендігі белгілі. Сонымен қатар лингвистикада норма / тілдік норма / әдеби норма категорияларының нақтылауды қажет ететін, анықталмаған тұстары да бар. Осы себепті соңғы жылдары қазақ тіл білімінде ортология мәселелері, соның ішінде орфографиялық, орфоэпиялық, лексикалық нормаларды зерттеуге айрықша көңіл бөліне бастады. Ең алдымен ортологиялық категория ретінде норма дегенді анықтау және тілдік бірліктердің қолданыстағы үлгілерімен қарым-қатынасы арқылы тілдік норма, әдеби норма дегендердің феноменін түсіндіру, норманың жүйелі сипаттарын одан әрі айқындай түсу қажеттілігі байқалады. Тілдік норма / әдеби норманы біріздендіру және қалыптандыру тілді пайдаланушылардың тіл мәдениеті деңгейін көтеруге, тіл байлығын толықтыруға, сондай-ақ мемлекеттік тіл ретіндегі қазақ тілінің толыққанды қызмет атқаруын қамтамасыз етуге ықпал етеді. Мақалада норма – тілдік норма – әдеби норма ұғымдарының өзара байланысы және ұғымдық айырым белгілері, реттеуіш функция, дәстүрлілік және ішкі динамикалық тәрізді норманы сипаттайтын белгілер талданады.

Кілт сөздер: тілдік норма, әдеби норма, тұрақтылық, динамикалық, дәстүрлі принцип, коммуникативті жарамдылық, коммуникативті нысаналылық.

Кіріспе

Әлемдік лингвистикада да, қазақ тілтанымында да «норма» мәселесі егжей-тегжейлі зерттелген деуге болады. Тіл тарихына, функционалдық стилистикаға, созжасамға, әлеуметтік лингвистикаға қатысты еңбектердің қай-қайсысы да болсын, норма жайы (баяндау барысында әзірше «норма» термині қолданылады) кейде толығырақ, кейде негізгі нысанаға қатыстыра отырып, ішінара талданады. Норманың табиғатына қатысты бір-бірінен алшақтау түсетін пікірлер де жоқ емес. Бұның мәнін ертеректе шетел ғалымы Э. Косериу былайша түсіндірді: «норма может рассматриваться в соотношении с системой языка и в соотношении с речью [1, 175 б.]. Дәлірек айтсақ, ғалым норманы сөйлеу (речь) барысында өзгеріп отыратын объективті құбылыс ретінде бағалаған.

Норма – сөз мәдениетінің басты аспектісі, сондықтан осы салаға арналған зерттеулерде норманың көптеген проблемалары тікелей қарастырылған. Бұл ретте, әрине, қазақ тіл мәдениетінің теориялық және практикалық мәселелерінің іргесін қалаған академиктер М. Балақаев пен Р. Сыздықтың тұжырымдары жалпы қазақ сөз мәдениетінің, оның ішінде норманың табиғатын ашу, дәлелдеу жағынан аса құнды. Қазақ тілтанымындағы лексикографиялық еңбектердің барлығында да дерлік норманың анықтамасы қамтылған.

Нысананы талдау барысында біз қазақ тілші-ғалымдарының тұжырымдарына сүйенетін боламыз. Әрине, жоғарыда аталғанындай, норма табиғаты шетелдік лингвистикада мейлінше көп қарастырылған, пікірлер мол және пікірлер мен анықтамалар бір-бірінен соншалықты алшақ емес. Негізгі тұжырым бір мағынада, ғалымдар сол алғашқы тұжырымды жаңа мазмұнмен толықтырады. Сондықтан тақырыпқа арқау болып отырған мәселенің басқа

тілдерде зерттелу тарихына аз-кем шолу жасаумен шектелуді жөн көреміз, әрі кейбір тұстарда әлемдік лингвистикадаға көзқарастарға сілтеме жасалатынын атап өтеміз.

Материалдар және зерттеу әдістері

Норма / тілдік норма / әдеби норма ұғымдарының арасындағы өзара байланысты және олардың арасындағы айырым белгілерді талдау, ұсыныстар беру мақсатында қазіргі қазақ әдеби тіліндегі объективті норманы және нормалану үдерістерін танытатын тілдік фактілер қамтылды. Эмпирикалық материалдар Қазақ әдеби тілінің сөздігі (15 томдық), (Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі, 1988, 2013) және қазіргі жазба нұсқалардан іріктелді.

Талдау барысында ғылыми көзқарастарды түсіндіру, тілдік фактілерді салыстыру әдістері, лингвистикалық интерпретация, семантикалық және ортологиялық талдау әдістері пайдаланылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Норманың жалпы табиғатын анықтауға келгенде, еуропалық тілдер бойынша зерттеулерде негізінен Прага мектебі өкілдерінің және орыс тіл білімі ғалымдарының еңбектеріне сүйеніш жасалады. Шын мәнінде шетелдік лингвистикада норма жайын зерттеудің салмақты, ғылыми дәстүрі Прага мектебі өкілдерінің еңбектерінен бастау алады. Сонымен қатар В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, Б.Н. Головин, К.С. Горбачевич, В.А. Ицкович, Л.П. Крысин, С.П. Обнорский, С.И. Ожегов, Л.И. Скворцов, Б.С. Шварцкопф, Е.Н. Ширяев, Д.Н. Шмелев сынды көрнекті ғалымдардың аты-жөнін атасақ та жеткілікті. Дегенмен орыс лингвистикасында тіл мәдениеті, оның ішінде норма туралы көзқарастар ХҮІІІ ғасырдың орта тұсынан бастап қалыптаса бастаған, алғашында «норма» терминінің орнына «сөзқолданыстың тиімділігі» (эффективность словоупотребления), қарым-қатынас жасау барысындағы нысаналылық (коммуникативная целесообразность) тәрізді түсініктемелер қолданылған. Бұл жөнінде 1978 жылғы еңбегінде К.С. Горбачевич былайша көрсетті: «Еще полстолетия назад термин «норма» применительно к языку был малоупотребителен» [2, 26 б.]. Көптеген пікір алмасулардан кейін тілдегі бір құбылыстарды екіншілерінен ажырататын, белгілі бір ұлттың тілі мен мәдениеті арасындағы байланысты және осы байланыстың деңгейін, жетілгендігін көрсететін тілдік категорияны анықтап алудың қажеттігі байқалған, сөйтіп, орыс зерттеушілерінің айтуынша «норма» термині Прага мектебінде (А. Едличканың еңбектерінде) қолданыла бастаған.

Кейінгі кезеңдердегі норма туралы ғылыми ізденістерде зерттеушілер негізінен орыс ғалымы С. Ожеговтің пікіріне сүйенеді. Ғалымның пікірі – алдыңғы кезеңдердегі жалпылама айтылған тұжырымдар жүйеленіп, нақты түрде қорытылған анықтамалардың бірі, осы анықтама аксиомаға айналған, екіншіден, норма категориясын әрі қарай зерделей түскен ғалымдардың еңбектерінде функционалды стилистика, антропоэзеттік лингвистика, әлеуметтік лингвистика, тіл мәдениеті, ортология салаларының әдіснамасын қолдана отырып осы тұжырымның тереңдетілген, дамытылған тұстары да бар (оларға кейінірек тоқталатын боламыз). Осы себепті алдымен С. Ожегов қалдырған анықтаманы дәл жеткізу мақсатында түпнұсқа мәтінді ұсынамыз.

«Норма – это совокупность наиболее пригодных для обслуживания общества средств языка, складывающихся как результат отбора языковых элементов из числа сосуществующих, наличествующих, образуемых вновь или извлекаемых из пассивного запаса прошлого в процессе социальной, в широком смысле, оценки этих элементов [3, 259-260 б.].

Осы анықтаманы толықтыратын пікірлердің бірі – «норма дегеніміз – тілді қолданушылардың сөйлеуінде/ жазуында қайталанып қолданылатын, жаппай мойындалған тілдік бірліктер; сөздіктерге енгізілген, ережелерде көрсетілген тілдік бірліктер» [4, 4 б.]; ал екінші бір анықтамада норма / тілдік норма / әдеби норма жоғары білімді адамдардың сөйлеу практикасында қалыптасқан ережелер түрінде, тең мағынада анықталады: «Норма (языковая),

норма литературная – принятые в общественно-речевой практике образованных людей правила произношения, грамматические и другие языковые средства, правила словоупотребления» [5, 4 б.].

Академик Р. Сыздық әдеби норма ұғымын тілдегі варианттылық құбылысымен байланысты тұжырымдаған.

Осындай мәліметтерге қарағанда, тіл ғылымында норма жайы әбден анықталған мәселелердің бірі болып та қабылданады. Дегенмен құрылымдық лингвистика аспектілерінен ауысып, тіл – қоғам (қоғам дамуындағы өзгерістер) – ұлттық сана – жеке адам (тілді қолданушы) – тілді қолданатын қоғамдастық арасындағы байланыс арқылы тілді зерттеудің жаңа бағыттарының пайда болуы мен қарқынды дамуы норма проблемаларына қатысты қалыптасқан тұжырымдарды талдауды және олардың мәнін ашуды қажет етеді.

Осыған байланысты алдымен қазақ тіл біліміндегі көзқарастарды анықтап алу маңызды.

А. Байтұрсынұлы мен профессор Қ. Жұбановтың қалдырған мұраларындағы ой толғамдарында тікелей айтылмағанымен, тілдегі норма қисындарына меңзеген пікірлер бар. Мәселен, Ахмет Байтұрсынұлының «Сөз көңілге сипат жағаның көркемдігімен, мағына жағаның күштілігімен жағады» немесе «Халық өмірі бір жылдап, он жылдап, хәттә жүз жылдап та емес, мың жылдап саналады. Сондай ұзақ өмірінің ішінде һәр халықтың дағдылы тұтынып келе жатқан сөздері, ол сөздерінің біріне-бірі жалғасып түзілетін дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болады» [6] деген ұлағатты сөздеріне зер салалық. Бұндағы «сөздің сипатының көркемдігі, мағынасының күштілігі» дегені сөзқолданыстың әсерлілігі, жатықтығы, дұрыстығы, дәлдігі деген ұғымдармен астасқан деп танимыз, ал «дағдылы қолданылып келе жатқан сөздер, қолданыстың дағдылы жолы, жүйесі» дегені тілді қолданудағы, жазудағы дәстүрдің сақталуы дегенмен, яғни норма, дәстүрлі ұстанымдар деген түсініктермен, сөз жоқ, үндес.

Тіл ғылымының сан салалы проблемаларын ғылыми тұрғыдан талдаған профессор Құдайберген Жұбановтың айрықша мән берген мәселесінің бірі – емле және терминология жайы. «Тілдің ілгері басып өсуі үшін оның емлесі мен терминология мәселесі дұрыс шешілмей болмайды», – деп жазды ғалым. – «Болмайтын себебі сол: өркендеп алға барған тілдің түрлі тарауының бәрі де сол емле, терминологиямен сабақтасады да отырады. Емле мен терминологияның қызметі сол қалың еңбекшінің қолын мәдениетке жеткізу болады да, ондай кезде емле мен терминологияның мәні әсіресе зор болады» [7, 336 б.].

Тіл мәдениеті саласының маңызды тұстары – жазудың қағидаларын реттеу, сөздік құрамға әсер ететін терминжүйені реттеу, бұлардың реттелуі – халықтың жалпы мәдениетінің бір белгісі, сондықтан ғалымның емле мен терминжүйенің жайын шешуді «тілдің өсуі», «тілдің түрлі тарауы», «мәдениетке қол жеткізу» дегендермен байланыстырғаны тілдік бірліктердің қолданысқа түскен кезіндегі сипатына, бірізге түсірілуіне қатысты.

Академик М. Балақаевтың пікірі – алғашқы анықтамалардың бірі. «Тілдің таңдамалы, қолайлы, ой-пікірді дәл беруге жарамды, жалпыға ортақ жүйелерін әдеби тілдің нормасы дейміз» [8, 33 б.]. Ғалымның кейінгі зерттеуінде анықтама ширатыла түскен: «Тілдік норма тілдің ішкі заңды жүйелері негізінде дамып қалыптасады, солар сұрыпталған, ұтымды орайында, жалпыға бірдей ортақ түрінде жұмсалады. Тілдік норма дегеніміз – тілдегі бірізділік. Тіл материалдарын нормалау, белгілі бір тәртіп, заңдылыққа бағындыру» [9, 138 б.].

Қазақ тіл білімінде негізгі анықтама академик Р. Сыздықтың зерттеулерінде берілген. «Тілдік норма дегеніміз – көпшіліктің қатынас құралы ретіндегі тілдің қолданысында оның орныққан, дәстүрлі құралдары, амал-тәсілдері, тәртіптері, норма тіл-тілдің қай-қайсысының да даму (қызмет ету) кезеңдерінің баршасына тән құбылыс... Нормалылық танымына тұрақтылық, дәстүрлілік, көпшілікке біршама ортақтық белгілері де кіреді» [10, 47 б.].

Академик Р. Сыздықтың кейінгі зерттеулерінде сонымен қатар әлеуметтік бағалаудан туындайтын жүйелілік, реттілік, тұрақтылық, дәстүрлілік, көпшілікке біршама ортақтық және ұтымдылық (лингвостилистикалық норма үшін) сияқты сипаттар норманың белгілері ретінде аталған [10, 47-54 б.].

Талдау және нәтижелер

Қазақ тілтанымындағы лексикографиялық еңбектердегі анықтамаларға назар салалық.

«Норма (ағыл. standard, фр. norme) – қоғамдағы саналы түрде анықталған ережелер мен құралдардың жиынтығы... Әдеби тілдің белгісі. Норма қолданылатын құралдардың жиынтығы ретінде және осы құралдарды іріктеудегі тенденция ретінде тұрақтылық, өзгергіштік, дәстүрлік, вариативтік белгілерге ие [11, с. 244].

Әлеуметтік лингвистика саласындағы зерттеулерде осы анықтама жалғастырылады және анықтама кеңейтілген: «Тіл құрылымына сәйкес келетін, дәстүрлі сипат алған, қарым-қатынас үдерісі кезінде пайдаланылатын барынша тұрақты тілдік бірліктер жиынтығы, Тілдік норма тілдің тұтастығын, жалпыға бірдей түсініктілігін (коммуникативтік жарамдылығын) қамтамасыз етеді, сонымен қатар тілдік норма қозғалмалы, қолданыстың жалпы алғышарттарына тәуелді (коммуникативтік нысаналылық) [12, 179 б.].

Сөздіктердің тағы бірінде әдеби тіл нормалары, тіл нормалары, әдеби норма терминдері бір мағынада қолданылған [13, 56 б.].

Қазақ тіл біліміндегі тұжырымдарда, жинақтап айтқанда, жете түсіндіруді, дәлелдеуді қажет ететін жайттар мыналар: а) тілдік норма және әдеби норма терминдері қатар, теңбе-тең ұғымдар ма немесе олардың арасында айырмашылықтар бар ма; ә) норма тұрақтылық тән, алайда оның өзгеріп отыруының себептері неде; б) норма дегеніміз – қоғам мүшелері мойындаған тілдік бірліктердің іріктеліп жұмсалуды; коммуникативтік жарамдылық және коммуникативтік нысаналылық деген анықтамаларды қалай түсінуге болады.

Осы түсініктер таратыла түскен сайын норма – тәртіп; норма – тілдің өмір сүруінің жоғарғы формасы; норма – ұлт мәдениеті деңгейінің бір белгісі деген түсініктер де нақтылана түсетін болады.

Норма vs. тілдік норма vs. әдеби норма. Жоғарыда қысқаша түрде көрсетілгеніндей, зерттеулерде осы үш термин алма-кезек қолданылады. Алдымен қазақ тілтанушыларының еңбектеріне зер салалық. Академик М. Балақаев тілдің ой-пікірді дәл беруге жарамды, жалпыға ортақ жүйелерін әдеби тілдің нормасы, әдеби норма деп таниды [8, 33 б.]. Академик Р. Сыздық еңбектерінде норма мен тілдік норма терминдері бір мағынада алынған: [10, 45, 47-55 б.].

Дәл осы тұста анықтап алатын жайт – академик М. Балақаев та, академик Р. Сыздық та «әдеби норма» деген ұғымды тілде жарыса қолданылатын сөздер, тілдік бірліктер, орфограммалар мәселесіне телиді. «Қазақ тілінің бүгінгі әдеби нормасы тұрғысынан келгенде,... әдеби норма дегенді сөз етуде – делінген Р. Сыздықтың соңғы зерттеулерінің бірінде, – зерттеушілердің алдында қай қолданыс қазірде «әдеби» болып танылады, қайсысы танылмайды деген мәселе тұрса, мұның бір ұшы вариант, дублеттерді тануға, іріктеуге барып тіреледі» [10, с. 81].

Қазақ тіл мәдениетінің теориялық та, практикалық та проблемаларын әбден нақтылаған осы екі ғалымның ұстанымдарында, көзқарастарында, лексикографиялық анықтамаларда да норма vs. тілдік норма бір мазмұнда анықталады, пікірлер мен тұжырымдар үндес, яғни норма немесе тілдік норма дегеніміз тілдің барлық ерекшеліктерінің – сөздердің айтылуының, лексикалық бірліктердің таңдалуының, грамматикалық формалар мен синтаксистік байланыстардың тілдің заңдылығына сәйкес қолданыс кезінде белгілі бір тәртіпке түсуі, жазу үлгілерінің де тәртіптелуі болып табылады. Нақтылай түссек, тілдің құрылымдық, лексикалық құрамынан тілдік бірліктерді іріктеп, таңдап, оларды тұрақты етіп, қолданылуын берік дәстүрге, қоғамдық практикаға айналдырып бекіту, коммуникативтік жағдаяттың түрлеріне қарай таңдап қолдану, тәртіптеу, бұл – тілдік норма. Осы арқылы тілдік норманың деңгейі танылады, бұл көрсеткіш ұлт мәдениетінің деңгейінің де бір белгісі болып табылады. Тілдің құрылымдық, грамматикалық жүйесінен гөрі лексикалық жүйе өзгермелі сипатқа ие, сондықтан онда жарыспалылық үздіксіз жүріп отырады, бұл – әдеби норманың аспектісі, демек, өзгерістерден пайда болған парадигмалық, синтагмалық қатарлардың қайсысының тіл нормасына қосыла алатындығын әдеби норманың тезіне салып зерттеп, дәлелдеу қажет болады.

Нормаға тұрақтылық тән, өзгермелі сипаты да болады. Ұлттық тіл әр ұлттың өмір сүрген тарихи кезеңдерінің, қоршаған ортасына бейімделуінің нәтижесінде қалыптасады, бұл – күрделі процесс. Кейбір еңбектерде ұлттық тіл мен әдеби тіл ұғымдары теңбе-тең мағынада ұғындырылады. Тағы бір тұстарда ұлттық тіл әдеби тілді де, халықтың жергілікті тіл ерекшеліктерін, жалпы тілдік қордағы басқа да тіл белгілерін тұтас қамтып, солардың барлығын шоғырландыратын тұтас ұғым деп танылады, яғни ұлттық тілдің құрамына әдеби тіл де, әдеби тіл деп танылмайтын категориялар да енеді. Бұның себептерін мынадан байқаймыз: кейбір ұлттық тілдер белгілі бір аймақтағы диалектілердің негізінде қалыптасады немесе халық өзінің тарихи даму тәжірибесінде жалпы тілдік қорды екшеп, саралап, жалпыға ортақ, ұлттың белгісін танытатын тіл жүйесін – ұлттық тілді қалыптастырады. Халық қарым-қатынас актілерінде қолданатын барлық үлгілер екшелу, саралану үдерістерінен өтеді, осының нәтижесінде шоғырланған, баршаға түсінікті, мойындалған және баршаға қолайлы жаңа жүйе, жаңа лексикалық-грамматикалық құрылым пайда болады, ұлттық тіл мен әдеби тілдің бір мағынада бағалануының себебі, шамасы, осында.

Норманың тұрақтылығын көрсететін фактілердің бірі – көптік мәнді есімдер. Академиялық еңбекте «пар нәрселердің атын білдіретін есімдердің» көптік мәні бар болғандықтан (мысалы, қолғап, етік, сырға, кебіс), оларға көптік жалғауы жалғанбайтыны баяндалған [14, с. 445-446]. Сонымен қатар осындай пар нәрселердің атаулары сан есіммен немесе *аз, көп* сөздерімен (*екі қолғап сатып алды; яғни екі пар қолғап; базардан көп қолғап сатып алды; яғни бірнеше пар қолғап*) тіркескенде, оларға да көптік жалғауы жалғанбайтыны дәлелденген. Бұл фактілерді *көз, аяқ, жанар, қол, қас* тәрізді дене мүшелерінің атаулары толықтырады. *Көзі ашылды, көзі ілінді, көз жазбау, көз алдында, көз ұшында* тәрізді тұрақты тіркестерде пар атаудың жеке сөзбен берілуі мейлінше тұрақты.

Жазу практикасы осы тұрақтылықты өзгертетін, яғни парланып келетін есім сөздерге көптік жалғауының жалғанатын реттері бар екендігін де көрсетеді. Мәселен, *көзі мөлдіреп тұр; көздері мөлдіреген; екі көзі жасаурап тұр; көздері жасаурады* (бірақ *көз* сөзінің синонимі болатын *жанар* сөзіне қатысты *жанарлары мөлдіреген; жанарлары жасаурады* фактісі кездеспейді) типтестер жазба нұсқаларда кездеседі. «*Өмір деген өте шығар өткініші, Аз ғұмырда көп қуанып, көп күлші. Маған ұқсап аспандағы Ай мен Күн, Көздеріңе ғашық болып өтсінші (Ұ. Есдәулетов); Көздерің сенің сондай әп-әдемі (өлең жолдарынан)*» дегендер де поэзия жанрынан орын ала бастаған. Сол сияқты, мәселен, мұражайда, көрмеде қолғаптың немесе сырғаның бірнеше түрі орналасқан жағдайда *қолғаптар, сырғалар* болатын реттері де бар. Тұрақтылықтың өзгермелі сипатын осындай фактілер дәлелдей түседі.

Соңғы буынында /с/ дыбыс бар сөздерге тәуелдік жалғауының үшінші жағы жалғануының заңдылығы тілдік норма бойынша тұрақты: *бас+ы; жас+ы; ыдыс+ы; іс+і; үлес+і, талас+ ы*. Одан әрі тәуелденген форманың септелуі де тұрақты; тілдің норманың тұрақтылығының айқын көрінісі: *басы+на; жасы+на; ыдысы+на; ісі+не; үлесі+не; таласы+на*. Бірақ *бас, жас, талас* сөздерінің дәнекерлесуі арқылы жасалатын біріккен сөздердің қосымшалармен түрленуі жазу практикасында әркелкі. Айталық, *ақынның мерейжасына қарай құттықтау; мамандардың пікірталасына* байланысты типтес сөз орамдарында тілдің заңдылығы сақталады. Ал *отбасы* сөзіне қатысты төмендегідей фактілер бар.

Отбасына: Алғашқы адамгершілік белгілер *отбасында* қалыптасады (Егемен Қазақстан, 21 мамыр, 2019); *отбасына* берілетін жәрдемақы; *отбасыға*: *отбасыға* арналған жәрдемақы; *отбасыны*: Ел Үкіметі «Жастар жылы» аясында... алдағы 15 жылда 1,5 млн отбасыны баспанамен қамту ісі... 2019, 2020 және 2021 жылдарды қамтиды (inbisiess, 8 тамыз, 2019); *отбасыда*: Әке отбасыда маңызды рөл ойнайды. Себебі әке – отбасының тіреуі болып табылады. (ашық энциклопедия); *отбастары*: *Отбастарыңызға* амандық тілеймін (ауызекі сөйлеу тілі).

Бұл фактілер тілдік норманың өзгермелі, қозғалмалы сипатын көрсетеді.

Демек, тілдік норма біршама тұрақты, дегенмен өзгермелі сипаттар да бар. Өзгермелі сипаттарды танытатын тілдік фактілер қалай реттеледі және қалай бағаланады?

Реттеудің, бағалаудың бірнеше жолдарын атауға болады.

Біріншіден, тілдік норма әкімшілік жолмен бекітілмейді. Дегенмен қазіргі тілдің жағдайында бұйрық, өкім түріндегі тікелей болмағанымен, басқару тетіктерінің араласуының да белгілері бар. Мәселен, қазақыландырылған *әнұран*, *елтаңба*, *ұстаным*, *мұражай* деген сөздердің шеттілдік баламасын қолданыста қалдыру туралы айтылды да, тілдік норманы қатаң және біршама қатаң сақтау міндеті бар баспасөз басылымдары *гимн*, *герб*, *принцип*, *музей* сөздерін қайырадан қолданысқа әкеле бастады.

Екіншіден, тілдік норманың өзгермелі сипатын ғалымдар зерттейді. Алдымен тілдің жазбаша және ауызша қолданысындағы фактілер жиналады, белгілі бір моделдері қалыптастырылады, одан әрі баяндау, түсіндіру жұмыстары іске асырылады.

Моделдеу, іріктеу үшін тілдік фактілер негізінен классикалық үлгі сақталған көркем әдеби шығармалардан, беделді мерзімді басылымдардан алынады. Сонымен қатар қазіргі кезеңде дереккөздердің ауқымы кеңейді; яғни заңнамалық мәтіндер, ресми-іскери, ғылыми дискурстар, аударма әдебиет, әлеуметтік желі материалдары да тілдік норманың тұрақты сипаттарынан да, өзгерістерге ұшырай бастаған тұстарынан да мағлұмат бере алады. Тілдік норманы реттеудің, бағалаудың, кейбір жайттарды анықтаудың тағы бір маңызды бір негізі тілтанымдық, оның ішінде әсіресе тіл мәдениеті мен әдеби нормаға, тіл тарихына, лингвистилистикаға қатысты зерттеулер болып табылады.

Тұрақтылықтың өзгермелі сипатын қатысты қазақ тілінде талданған отбасы сөзімен бір моделде жасалған 40-қа жуық сөз бар: *Елбасы*, *қалабасы*, *әскербасы*, *базарбасы*, *дінбасы*, *керуенбасы*, *соғымбасы*, *түменбасы* т.б. және *отағасы*, *қонақасы*, *отанасы*, *сұтанасы*, *жігіт ағасы*, *ел ағасы*. Соңғы буынында *-асы/-есі* дыбыс тіркестері бар *сәресі*, *көресі*, *аласы*, *бересі* деген сөздер де бар. Бұлардың орфограммасы туралы да жазу практикасынан әртүрлі мәлімет іріктеліп отыр. Фактілерді ұсынамыз.

Елбасыға дауыс берейік! *Елбасына* құттықтау жолдады (ресми мәтіндерден). Бар екен осындай бір *көресің де*, Қалмайды өткен күннің көбі есімде. *Көресісін* көзіне көрсетті (көркем әдебиеттен). Алты *аласы*, бес *бересі* жоқ. *Қонақасыға* сойылған мал. *Қонақасына* семіз жабағы сойылды (түсіндірме сөздіктен). *Қонақасыға* шақырды. *Қонақасысын* қашан береді? *Қонақасысына* барамыз ба? (күнделікті тұрмыстық тілден). *Сәресіге* ас әзірлеу керек. *Сәресіні* ерте іштік. *Сәресін* ерте іштік.

Эмпирикалық материалдардан көрініп отырғанындай, *-асы / -есі* дыбыс тіркестеріне аяқталған сөздердің септік жалғау парадигмасымен түрленуі әртүрлі: *қалабасына / қалабасыға*; *қонақасыға / қонақасына / қонақасысына*; *сәресіге / сәресіне* (барыс септік); *қалабасын*, *қонақасын / қонақасысын*; *сәресін / сәресіні*; *көресін / көресіні / көресісін* (табыс септік). Бұл мәселелерді морфонология, сөзжасам салаларының әдіснамасы арқылы талдау қажет, сөйтіп, талдаудың қорытындысы орфографиялық норманы қалыптандырады (кодификациялайды).

Осылайша, тілдік фактілерді талдаудың, зерттеудің нәтижесінде тілді пайдаланушылардың жазбаша және ауызша қарым-қатынастарында: а) жоғары жиілікпен қолданылған; ә) қолданылуы дәстүрге айналған; б) мойындалған тілдік фактілер норма / тілдік норманың үлгісі болып саналады, бұндай тілдік фактілер арнаулы нормативтік сөздіктерге енгізіледі (дескриптивті, яғни сипаттама нәтижесінен алынған норма).

Кей реттерде дәстүр, қолданыс жиілігінің жоғарылығы, көпшіліктің норма деп мойындауы, нормалануы / норма дәрежесіне жетуі тілдік бірліктердің қайсысын норма деп тануға болатынын анықтауға мүмкіндік бере алмайтын жағдайлар да болады. Бұндайда жекелеген тілдік фактілер мамандардың талқысына түсіп, шешім қабылдауының нәтижесінде тілдік бірліктің бірі кейіннен нұсқау түрінде тілдік норма деп танылады Ғылыми талдау, талқы нәтижесінен қалыптасқан тілдік норма (прескриптивті норма) пайда болады.

Мәселені орфографиялық нормаға қатысты анықтай түсуге болады.

Тарихи, танымал тұлғалар есімдерінің халық тарихындағы орнын, жекелеген сипаттарын анықтайтын сөздер тұрақты анықтауыш [15] ретінде кісі есімдерімен бірге аталады.

Тарихи тұлғалардың және мифологиялық есімдердің академик Р. Сыздық көрсеткеніндей, тұрақты анықтаушының жазу практикасында бірнеше орфограммасы бар. *Қорқыт Ата / Қорқытата / Қорқыт ата* орфограммаларының бәрін де дұрыс, норма деп тануға болмайды, осы орфограммаларды реттеу керек болады, себебі: а) біріне басымдық беретіндей олардың қолданыс жиілігінде айырма аз; ә) орфограммалардың бірі дәстүрге айналып барады, жазудың дәстүрлі принципіне сәйкес келеді деуге; б) орфограммалардың бірін көпшілік қауым мойындап отыр деуге және болмайды. Сондықтан бұндай фактілер мамандар шешімі арқылы реттеледі. Сондай-ақ нормативті сөздіктерге тіркелген және жазба нұсқаларда қолданыс жиілігі басымдау *айна-қатесіз* (дұрысы *айны-қатесіз*; өйткені тіркеске «айнымаған» сөзі негіз болған деп топшылаймыз); *қоян-қолтық* (дұрысы – *қойын-қолтық*); *есіл-дерті* (дұрысы – *есі-дерті*); *шек-сілесі* (дұрысы – *ішек-сілесі*) тіркестерінің орфографиялық нормасы ғылыми талдау нәтижесінде анықталады.

Орыс ғалымы Л.И. Скворцов нормаға екі тұрғыдан қарау керектігін айтады. Біріншісі – жіктеп, сипаттап талдау арқылы норманы таңдау; екіншісі – динамикалық норма. Динамикалық тұрғыдан келгенде, норманы, ғалымның түсіндіруінше, «норма – тіл қызметінің әлеуметтік-тарихи жүріп өткен жолының қорытындысы, бұл жол арқылы жүйенің дәстүрлі жүзеге асырылуы бекітіледі немесе тілдің потенциалды мүмкіндіктерімен, әрі бұған дейін жүзеге асырылған (қолданылып келген деп түсінуге болады – А.А.) үлгілермен байланысты болатын жаңа тілдік фактілер жасалады [16, 30 б.].

Бұл пікірден біз үшін маңыздысы – норма мен тілдің қолданысында дәстүрдің рөлі бар екендігі. Бұл байланыс әсіресе орфографиялық нормада дәстүрдің, дәстүрлі принциптің сақталуының қажеттілігін көрсетеді. Қазақ жазуының нормалық мәселелерін терең зерттеген ғалым Н. Уәлидің еңбектерінде қазақ емлесінің негізгі принциптерімен қатар дәстүрлі-тарихи принцип аталады [17, 67 б.].

Демек, тілдік норманың тұрақтылығы тіл қолданысында жинақталған, жазылуы мен айтылуында дәстүр сақталатын сипат болып табылады.

Тілдік норманың тұрақтылық сипатын негізінен тілге тән грамматикалық жүйе (грамматикалық құрылым) айқын таныта алады. Қ. Жұбанов Ф. де Соссюрдің сөзіне сүйене отырып, «грамматика тілдің бір дәуірдегі күйін түгел баяндайды», – деп жазды [7, 83 б.]. Бұл грамматикалық құрылымның тұрақтылығы берік дегенді білдіреді деп түсінеміз.

Тілдің грамматикалық құрылымы консервативті, сонымен қатар оған қатаң статикалық құбылыс тән емес.

Морфологиялық және синтаксистік жүйенің, сондай-ақ сөзжасам тәсілдерінің әр тілде де орныққан заңдылықтары бар. Заңдылықтар сөздердің, сөйлемдердің, тұтастай мәтіндердің де (морфема, сөз, синтагма, сөйлем, мәтін) дұрыс құрылуын реттейді. Мәселен, -шы/-ші қосымшасының аса өнімді сипатына қарай өткен ғасырдың орта тұсында *аспазшы, шапшаразшы, гимназшы, атсейісші* тәрізді номинациялар бірлі-жарым көрініс тапты. Алайда тіл қолданысы *аспаз, шапшараз, гимнаст, атсейіс* сөздерінің мамандық, кәсіп атаулары екендігін екшеді. Сол кезеңде етістікпен ғана сөзжасамдық қатынасқа түсетін *-арман / -ермен* «Қазақ грамматикасында» осы формант берілген [14, 312 б.]; кейбір еңбектерде етіс формасына жалғанатын *-ман/-мен* қосымшасы деп талданады: *оқырман, көрермен* деген жаңа қолданыстарға көзқарас әртүрлі болды, жаңа сөздерді нормаландырудың эстетикалық принципі тұрғысынан қарағанда, *шабарман, аларман (аларманға алтау аз, берерменге бесеу көп), атарман (атарманға оғы жоқ)* моделінде пейоративті мағына болғандықтан, осы қосымшаларда жағымды мағына болмайды деген пікір айтылды, бірақ академик Р. Сыздық сөзжасамдық жүйеде де өзгерістер болатынын дәлелдеді [18, 16 б.]. Қазіргі қолданыста бұл қосымшалар мағыналарды сараптау қызметіне араласады: *тыңдарман, ақылман, жазарман; кейде стилдік қызмет атқарады: сатарман, тұрарман, ішермен, жортарман.*

Грамматика тілдің басқа қаттауларымен, оның ішінде лексикология саласымен байланысты, осы себепті грамматикалық жүйеде баяу болса да, өзгерістер болады.

Бұл байланыстың негізгі түрі, әрине, сөзжасам арқылы тілде лексикалық жаңалықтардың пайда болуынан айқын байқалады. Тілдің лексикалық құрамындағы өзгерістер форманттардың өнімсіз түрлерінің өнімдіге айналуы, құнарсыз түрлерінің сөзтудырушы құнарлы қосымша қатарына қосылуы нәтижесінде тілде лексикалық жаңалықтар пайда болады. Сонымен қатар тілдік бірліктер халық тарихы бойында қолданыла келе тұрақты формаға айналады. Мәселен, *ұр да жық* фразалық тіркесі 1988 жылғы орфографиялық сөздікте *ұрда-жық* формасында лексикаланған, жазу дағдысында тұрақталған; *ауыздан ауызға (тарады)*, *қолдан қолға (түспеу)* тіркестері тұрақты фразалық тіркестер қатарына қосылып, дефис арқылы жазылуы қатаң нормаға айналған, әрі бұл модел басқа тіркестерге де негіз болған: *ауыздан-ауызға*, *қолдан-қолға*, *жылдан-жылға*, *күннен-күнге*. Бұл өзгерістер тілдік норма тұрғысынан орфографиядағы дәстүрлі принциптің сақталуына сәйкес келеді.

Лексикалық жаңалықтардың жасалуында жеке сөздердің грамматикалану процестері де бар, яғни жеке сөз грамматикалық көрсеткішке айналады. Мәселен, *хат*, *жай*, *ақы* сөздерінің номинативтік мағынасы грамматикалық мағынаға ұласқан, оларды морфема қатарына көтерілді деп бағалауға болады. Нақты айтқанда, *хат*, *жай*, *ақы* сөздерінің мағынасы: а) сөзтудырушы грамматикалық құралдардың функционалдық өтеміні атқарады; ә) жаңа сөз жасайтын сөзжасам тұлғаларының қатарын толықтырады; б) сөзжасамдағы «ақтаңдақтарды» азайтады, в) түсіндірме жолымен берілетін номинацияны ықшамдап беру қызметін жүзеге асырады; г) осылайша өзінің нақты семантикасынан гөрі жалпы грамматикалық мағынаға ауысады: *өтемақы*, *жәрдемақы*, *тұрғынжай*, *жапсаржай*, *кепілхат*, *ықтиярхат*. Осы фактілер арқылы тілдік бірліктердің семантикалық және функционалдық қызметінен ауысу үдерістерін (транспозиция) көрсетеді, яғни бастапқы, көшірілетін форма – *хат*, *ақы*, *жай* – көшірудің құралдары болса, осы арқылы жасалған күрделі сөздер құрамында олар транспозит болып саналады. Транспозиция тілдің құрылымында және қолданысында маңызды қызмет атқарады, тілді номинация жасау мүмкіндіктері ұлғаяды. Сөз ретінде айта кетелік, бұл құбылыс тереңірек талдауды қажет етеді.

Норма және коммуникативтік жарамдылық. Норма және коммуникативтік нысаналылық. Норманың табиғатына қатысты пікірлерде «норма дегеніміз – қоғамға қызмет етуге барынша жарамды тілдік құралдардың жиынтығы; норма коммуникативті жарамды және коммуникативті нысаналы болуы керек деген анықтама жиі айтылған. Әсіресе Прага мектебі өкілдерінің тұжырымдарында және қазақ әлеуметтік лингвистикасы саласы бойынша талдауларда жарамдылық пен нысаналылық норманың басты белгілерінің бірі ретінде аталады. Алайда бұл белгілер таратылып талданбайды.

Әлемдік лингвистикадағы зерттеулерде норманың түрлері ретінде лексикалық, грамматикалық, морфологиялық, орфографиялық, орфоэпиялық, лингвостилистикалық норма түрлері аталады. Академик Р. Сыздық лингвостилистикалық норма дегенді бөліп атайды. Сонымен қатар тіл мәдениетіне, жанрлық-стилдік ерекшеліктерге арналған еңбектерде «коммуникативті норма», «сөйлеу нормасы (речевая норма)» деген терминдер қолданылады. Коммуникативті норманың түсіндірмесі «тіл мәдениеті» ұғымының түсіндірмесімен бірдей: тілді тазалығы, дұрыс қолдану, әсерлі сөйлеу, сөзқолданыстың жатықтығы тәрізді нақтылаулар осы екі ұғымға ортақ. Осы себепті бірқатар ғалымдар бұл әлі толық анықталмаған мәселе деп есептейді. Бұған аз-кем тоқталуымыздың себебі норманың / тілдік норманың бір белгісі болып саналатын коммуникативті жарамдылық пен нысаналылық та, біріншіден, толық саралана қоймаған, екіншіден, аталғандардың арасында айтарлықтай айырмашылық жоқ. Коммуникативті норма – жарамдылық – нысаналылық тілдік құралдардың коммуникативтік жағдаяттың мақсаттары мен міндеттеріне қарай толық сәйкестікпен игерілуін білдіреді. Бұл ретте, сөз жоқ, сөзқолданыстың дәлдігі, тазалығы, коммуниканттарға әсер ете алатын басқа да белгілердің (дауыс ырғағы, сөздің нақты айтылуы т.б.) маңызды.

Дегенмен тілдік нормаға қатысты бірнеше жайттарға талдау жасауға болады. Норма болып танылатын, норма дәрежесіне көтерілген тілдік бірліктің коммуникативтік жарамдылығы деп нені түсінеміз?

Қазақ тілі – сөз байлығы мол тіл. Сөз санының көлемі сөз байлығының өлшемі емес. Әдетте, қазақ тілінің байлығы дегенде, сөз астарларының молдығы, лексемалардың денотат, референциал мағынасынан басқа сан түрлі коннотаттық семантикасының болатындығы, қазақ тілінің жалпы қорында паремиология мен фразеологизмдердің бай қоры тілге тиек болады. Қазақ сөзінің айтылуында сан түрлі дыбыс реңктері болады, бұл да – тіл байлығының бір көрсеткіші. Дыбысталған сөздің реңктері, сөз құрылымындағы дыбыстардың редукциясы, эпентеза, метатеза құбылыстары арқылы жаңа лексемалар жасалып, мағыналары екшеледі. Мысалы, *жоғары және жоғарғы* деген сөздердің семантикасы әр басқа, бірақ бір түбірден таралған. Негізінде *жоғары+ы+ғы* (салыстырыңыз: *төменгі, кейінгі*) формасындағы /ы/ дыбысының жылысуы арқылы екі жаңа сөз пайда болғанын, одан әрі әр мағыналы сөз тіркесімдеріне тірек болғанын көреміз. Бұл құбылысты сондай-ақ *әрекет – қарекет; береке – берекет* қатарларының мағыналық, стилдік саралануы дәлелдей түседі.

Қазақ тілінің бай екендігін танытатын сипаттың келесісі – синонимдер қатарының молдығы, бірақ абсолютті синонимдер жоқтың қасы, керісінше, синоним қатарлардың әрқайсысының мағыналық реңкі бар. Мәселен, *құрметті, қадірлі, қадірменді, ардақты, аяулы, аса қадірлі, аса құрметті* тәрізді қазақ сөз әдебіне тән тілдік бірліктер әлеуметтік көрсеткіштерге қарай талғап жұмсалады. Сөзқолданысындағы бұл талғам – бір жағынан, коммуникативтік жарамдылықтың, екінші жағынан, коммуникативтік жағдаяттың алғышарттарына тәуелді болатын коммуникативтік нысаналылықтың белгісі.

Коммуникативті жарамдылық пен коммуникативті нысаналылық тілдің функционалдық стилдерінің өз стилдік ерекшеліктерімен, маркерленген тілдік белгілерімен айқын саралануына байланысты. Тілдің жұмсалу өрісі мен салалары кеңейген сайын қалып алған, орныққан стиль түрлерінің лексикалық-грамматикалық қоры жетіле түседі, стилдік тармақтар толығыады, күрделенді және ішкі стилдік тармақтар (подстилидер) пайда болады. осының нәтижесінде тілдің қоры мен әдеби тілдің құрамында бар тілдік бірліктер коммуникативтік жарамдылыққа және коммуникативтік нысаналылыққа қарай іріктеледі (бөлініп шығады) және белгілі бір стильдің белгісі ретінде қалыптасады.

Қазақ тілінде *жайында, жөнінде, туралы, жайлы, турасында, хақында* деген синонимдер тізбегі бар. «Қазақстан Республикасының Көші-қон туралы заңына өзгерістер мен толықтыру туралы» және «Ішкі істер министрлігінің Көші-қон жөніндегі департаменті» деген мәнмәтіндердегі туралы және жөніндегі сөздерінің қайталануы және олардың басқа синонимдерімен алмастырылмауының себептері: а) *туралы* және *жөніндегі* ресми-іскери стилдің тұрақты тілдік бірлігіне айналған; ә) берілетін фактология мен ақпаратты нақты және бейтарап жеткізу функциясына, осы стилдің «тұйық» сипатына және басқа да ерекшеліктерге сәйкес келеді.

Сол сияқты *арнаулы* және *арнайы* синонимдері басқа тілдегі бір сөздің мағынасын коммуникативті жағдаяттың алғышарттарына, стилдік ерекшеліктерге қарай саралайды: *арнаулы қызмет, арнаулы салық, арнаулы мемлекеттік жәрдемақы, арнаулы мемлекеті органдар* деген терминдік тіркестер бекітілген екітілді терминологиялық сөздіктерге тіркелген, бұл ретте синоним қатарларының бір сыңарына терминдік мағына үстелген. Ал *арнайы* сөзі синоним парадигмасының шеткергі аймақтарындағы *әдейі* мағынасына орайласып, *арнайы іздеп келдім (арнаулы іздеп келдім емес), арнайы сәлем айтты* тәріздес қолданыстар басқа стилдік тармақтарда кеңінен жұмсалады.

Бұл фактілерден коммуникативтік жарамдылық, коммуникативтік нысаналылық, стилдік норма дегендердің арасындағы ұғымдық ортақтық байқалады және тілдік норманың динамикалық сипатын көрсетеді.

Қорытынды

Біріншіден, сөз болған проблеманың зерттеулер арқылы дәлелденген, анықталған тұстарымен қатар әлі де негіздеуді, тілдік норма мен әдеби норма, стандартты тіл дегендердің ғылыми мәнін толықтыруды қажет ететін тұстары да бар.

Екіншіден, жалпы мағынадағы норма сөздің түбірінің және грамматикалық түрленімге түсетін сөздің, стилдік мақсатта қолданылатын сөздің құрылымдық-мазмұндық деңгейі дегенді білдіреді.

Үшіншіден, зерделеуді қажет ететіндердің бірі – тіл жүйесіне тән заңдылықтар мен тілдің қолданысы, сөйлеу (речь) арқылы өзгеріске түсетін, яғни жазба тіл мен ауызша тілде (письменная речь, устная речь мағынасында) ұдайы қолданылуы арқылы тіл заңдылықтарындағы өзгерістерді көрсететін нормалық қозғалыстар. Және осы қозғалыстардың, өзгерулердің нәтижесінде тәртіптелетін, тұрақталатын белгілер, сондай-ақ тәртіпке түсу реттелу үдерістерін «бастан кешетін» тілдік бірліктердің диахронды-синхронды сипаты.

Шетел ғалымдарының пікірінше, тілдің қолданысындағы, әсіресе жазба тілдегі (письменная речь) тілдік фактілердің сапалық және сандық көлемі тіл динамикасындағы өзгерістер туралы ақпарат алудың негізі болып табылады [19, 86 б.]. Шындығында да, тілдің жұмсалудың дәл қазіргі кезеңіндегі тілді пайдаланушылар мойындап отырған, олардың санасында орныққан тілдік бірліктер – тілдік норма. Мәселеге байланысты біздің ізденістеріміздің алғашқы қорытындылары бойынша тілдік норма – жүйенің нормасы. Демек, тілді пайдаланушылардың барлығынан «талап етілетін», айтылуы мен жазылуы тіл заңдылықтарына сәйкес міндеттелетін қатаң норма үлгілері бар. Тілдік бірліктердің санада орнығуы қоғам дамуына тән әлеуметтік-мәдени үдерістерге тәуелді. Мәселен, қазақ тілі қолданылатын әртүрлі стилдік тармақтарда күрделі сөздердің, оның ішінде лексикаланған атаулардың, термин мәнді күрделі сөздердің бірге жазылу үдерісі басымдылық танытып келеді. Бұл жайт тілдің қолданысына ықпал жасайтын сыртқы түрткіжайттарға және тіл жүйесінің өз ішінде жүретін процестерге байланысты.

Қоғам дамуының белгілі бір кезеңінде белгілі бір қоғамдастықта жұмсалатын тілдің фонетикалық, морфонологиялық, грамматикалық, лексикалық қаттауларына тән, әдеби тілдің ауқымында қатар өмір сүретін тілдік бірліктер болады. Бұл құбылысты академик Р. Сыздық «норма дегеніміз – таңдау, ал таңдау үшін кемінде екі варианттан тұратын дүние сөз, тұлға, дыбыс, тіркес, сөйлем түрі т.б.) болу керек. Таңдау тілдің қолданысы үстінде болады» деп айқын айтады [10, 83 б.]. Осыдан ғалым өз еңбектерінде лексикалық варианттар, грамматикалық варианттар, фонетикалық және лексика-фонетикалық варианттарды тарату үшін «әдеби норма» терминін пайдаланады.

Үшіншіден, тілдік норма да, әдеби норма да тілдік бірліктердің айтылымы мен жазылуына тікелей қатысты. Тұрақтылық, динамикалық, коммуникативтік жарамдылық, коммуникативті нысаналылық тілдің орфоэпиялық және орфографиялық ерекшеліктеріне және олардың бір-біріне ықпал жасауына тәуелді.

Тілдік норма және әдеби норма – негізінен жазба тіл арқылы танылатын, дамыған әдеби тілдің басты белгісі. Ал жазба тілдің синхрониядағы әдеби тілдің ерекшеліктері мен динамикасы тіл мәдениеті саласының нысанасы болып табылады. Қазақ тіл мәдениеті саласының әдіснамасы арқылы қоғамдағы өзгерістерге байланысты туындаған тілдегі құбылыстарды коммуникативтік, антропоэзеттік, когнитивтік аспектілерді қарастыратын маңызды проблемалар бар. Баяндалған жайттар норма vs. тілдік норма vs. әдеби норма проблемаларының жекелеген тұстары ғана екендігіне назар аудартамыз.

Әдебиет

1. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история: проблема языкового изменения // Новое в лингвистике. – Москва: Изд-во иностр. лит., 1963. – Вып. 3. – С. 143-343.
2. Горбачевич К.С. Нормы современного русского языка. – Москва: Просвещение, 1978. – 240 с.
3. Ожегов С.И. Очередные вопросы культуры речи // Лексикология. Лексикография. Культура речи. – Москва, 1974. – С. 259-260.

4. Виноградов В.В. Проблемы культуры речи и некоторые задачи русского языкознания // Вопросы языкознания. – 1964. – № 3. – С. 3-9.
5. Караулов Ю.Н. Русский язык. Энциклопедия. – Москва: Дрофа, 1997. – 721 с.
6. Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
7. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 б.
8. Балақаев М. Қазақ тілінің мәдениеті. – Алматы, Қазақстан, 1971. – 152 б.
9. Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. – Алматы: Ғылым, 1984. – 182 б.
10. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
11. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Мадиева Г.Б. и др. Словарь по языкознанию. Тіл білімі сөздігі. – Алматы, 1998. – 544 с.
12. Сүлейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – Астана: Арман-ПВ, 2008. – 392 б.
13. Қазақ әдеби тілінің анықтамалығы. – Астана: Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру әдістемелік орталығы, 2016. – 150 б.
14. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.
15. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана, 2000. – 532 б.
16. Скворцов Л.И. Теоретические основы культуры речи. – М., 1980. – 300 с.
17. Уәли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия: монография. – Алматы, 2018. – 235 б.
18. Сыздық Р. Жаңа сөздер жайынан // Жұлдыз. – 1966. – №10. – Б. 148-154.
19. Karjus A., Blythe R.A., Kirby S., Smith K. Quantifying the dynamics of topical fluctuations in language // Language Dynamics and Change. – 2020. – No. 10. (1). – P. 86-125.

Reference

1. Coseriu E. Synchroniya, diahroniya i istoriya: problema yazykovogo izmeneniya [Synchrony, diachrony and history: the problem of language change]. In: Novoe v lingvistike [New in linguistics]. Moscow, 1963. Iss. 3. P. 143-343. [in Russian].
2. Gorbachevich K.S. Normy sovremennogo russkogo yazyka [Norms of the modern Russian language]. Moscow, 1978. 240 p. [in Russian].
3. Ozhegov S. I. Ocherednye voprosy kyl'tyry rechi [The usual questions of the culture of speech]. In: Leksikologiya. Leksikografiya. Kyl'tyra rechi [Leksikology. Leksikography. Culture of speech]. Moscow, 1974. P. 259-260. [in Russian].
4. Vinogradov B. B. Problemy kyl'tyry rechi i nekotorye zadachi russkogo yazykoznaniiya [Problems of speech culture and some tasks of the Russian language]. In: Voprosy yazykoznaniiya [Problems of linguistics]. 1964. Vol.3. P. 3-9. [in Russian].
5. Karaulov Yu.N. Russkij yazyk. Enciklopediya [Russian language. Encyclopedia]. Moscow, 1997. 721 p. [in Russian].
6. Baitursynov A. Aq zhol: Olender men tarzhimeler, publ. maqalalar zhane adebi zertteu [White Road: Poems and translations, pub. Articles and literary research]. Almaty, 1991. 464 p.
7. Zhubanov K. Qazaq tili zhonindegi zertteuler [Research on the Kazakh language]. Almaty, 2010. 608 p. [in Kazakh].
8. Balakaev M. Qazaq tilinin madenieti [Culture of the Kazakh language]. Almaty, 1971. 152 p. [in Kazakh].
9. Balakaev M. Qazaq adebi tili zhane onyn normalary [Kazakh literary language and its norms]. Almaty, 1984. 182 p. [in Kazakh].
10. Syzdyk R. Tildik norma zhane onyn qalyptanuy (kodifikaciya) [Language norm and its formation (codification)]. Astana, 2001. 230 p. [in Kazakh].
11. Suleimenova E.D., Shaimerdenova N.Zh., Madiyeva G.B. and others. Slovar' po yazykoznaniiyu. Til bilimi sozdigi [Dictionary of Linguistics. Dictionary of linguistics]. Almaty, 1998. 544 p. [in Kazakh].
12. Suleimenova E.D., Shaimerdenova N.Zh., Smagulova Zh.S., Akanova D.Kh. Aleumettik lingvistika terminderinin sozdigi [Dictionary of sociolinguistic terms]. Astana, 2008. 392 p. [in Kazakh and Russian].
13. Qazaq adebi tilinin anyqtamalygy [Directory of the Kazakh literary language]. Astana, 2016. 150 p. [in Kazakh].

14. Qazaq grammatikasy [Kazakh grammar]. Astana, 2002. 784 p. [in Kazakh].
15. Syzdyk R. Qazaq tilinin anyqtagyshy (emle, tynys belgileri, soz sazy) [Determinants of the Kazakh language (spelling, punctuation, vocabulary)]. Astana, 2000. 532 p. [in Kazakh].
16. Skvortsov L.I. Teoreticheckie osnovy kyl'tyry rechi [Theoretical Basic of Speech Culture]. Moscow, 1980. 300 p. [in Russian].
17. Uali N. Grafika. Orfografiya. Orfoepiya: monografiya [Graphics. Spelling. Orthoepy: monograph]. Almaty, 2018. 235 p. [in Kazakh].
18. Syzdyk R. Zhana sozder zhajynan [About new words]. In: Zhuldyz. 1966. Vol. 10. P. 148-154. [in Kazakh].
19. Karjus A., Blythe R.A., Kirby S., Smith K. Quantifying the dynamics of topical fluctuations in language. In: Language Dynamics and Change. 2020. Vol. 10. (1). P. 86-125. [in English].

A. Aldash

*A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: aimank51@mail.ru)*

Language norm vs. literary norm: orthological analysis

Abstract. In connection with the transition of the Kazakh alphabet to the Latin script, further improvement of the orthological codification of the Kazakh language becomes relevant. As you know, the system-centric object of the science of orthology is the norm / linguistic norm / literary norm. In passing, we note that there are still unresolved issues in the definition of a linguistic norm / literary norm in linguistics. In recent years, the problems of orthology have been actively developed in Kazakh linguistics, incl. special attention was paid to the study of spelling, orthoepic, lexical norms of the modern Kazakh literary language. First of all, there is a need to define the essence of the norm as an ontological category and the creation of an integral orthological theory, which will contribute to a deeper understanding of the phenomenon in general of the linguistic norm, its systemic properties and functioning features, in particular. And also the unification and codification of the language norm will have an effective impact on further improving the language culture and the development of language capital will contribute to ensuring the full activity of the Kazakh language as a state language. The article analyzes the relationship and difference between the concepts of norm – linguistic norm – literary norm and the characteristic features of norms – regulatory function, tradition and internal dynamism.

Keywords: linguistic norm, literary norm, stability, dynamism, traditional principle, communicative suitability, communicative expediency.

А. Алдаш

*Институт языкознания имени А. Байтурсынова, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: aimank51@mail.ru)*

Языковая норма vs. литературная норма: ортологический анализ

Аннотация. В связи с переходом казахского алфавита на латинскую графику актуальным становится дальнейшее совершенствование ортологической кодификации казахского языка. Как известно, системноцентрическим объектом науки об ортологии является норма / языковая норма/ литературная норма. Следует отметить, что в определении языковой нормы / литературной нормы в казахской лингвистической науке до сих пор имеются лакуны и

«белые пятна». В данном контексте последние годы в казахском языкознании активно стали разрабатываться и вопросы ортологии, когда особое внимание стали уделять изучению орфографических, орфоэпических, лексических норм современного казахского литературного языка. В ортологической теории прежде всего возникает необходимость определения понятия нормы как онтологической категории и создание интегральной концептуальной теории, которая будут способствовать более глубокому пониманию феномена языковой нормы, в целом, а также ее системных свойств и особенностей функционирования, в частности. Унификация и кодификация языковой нормы окажет эффективное воздействие в дальнейшем повышении языковой культуры и развитии языкового капитала, что, несомненно, будут способствовать полноценному функционированию казахского языка как государственного. В статье анализируются взаимосвязь и различие понятий норма – языковая норма – литературная норма и характерные признаки норм, такие как регулятивная функция, традиционность и внутренняя динамичность.

Ключевые слова: языковая норма, литературная норма, стабильность, динамичность, традиционный принцип, коммуникативная пригодность, коммуникативная целесообразность.

Автор туралы мәлімет:

Аймәнкул Алдаш, филология ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Құрманғазы көшесі, 29, 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Information about author:

Aimankul Aldash, Doctor of Philology, Professor, Chief Researcher, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Kurmangazy str., 29, 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторе:

Аймәнкул Алдаш, доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник, Институт языкознания имени А. Байтұрсынова, ул. Курманғазы, 29, 050010, Алматы, Республика Казахстан.

МАҚАЛАНЫ РӘСІМДЕУ ҮЛГІСІ/TEMPLATE/ ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

IRSTI 03.91.03 (defined by the link <http://grnti.ru/>)

V.V. Trepavlov

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Edigü at the Head of the Golden Horde: the Experience of His Chagatai Emigration

Abstract. In the second half of the 14th century in the ulus Khanates of the former Mongol Empire happened fading Chinggisid ruling dynasties' charisma has ebbed. The real power found itself in the hands of powerful representatives of Turkic tribal aristocracy. The most striking example of degradation of Chinggisids' royal prerogatives was sovereignty of Timur in the Chagatai Ulus. The article shows how

Mangyt Edigü Beq, during his long stay at the Timur's court, was inspired by this example and embodied the basic principles of his rule in the Golden Horde. For two decades Edigü handed the throne to his henchmen, and under all of them he was the chief lord (beqlerbegi). Furthermore, close contacts with the theologians of the environment of Timur formed the spiritual guidance of Edigü that manifested later in his campaign of Islamization of the Golden Horde nomads. **[200-300 words]**

Keywords: Edigü, Timur, Golden Horde, Chinggisids, beqlerbegi **[10-12 words/word combinations]**

MAIN TEXT OF THE ARTICLE

The main text of the article should contain the following structural elements:

- Introduction
- Materials and research methods
- The degree of research of the topic
- Analysis
- Results
- Conclusion

Литература

(образец оформления)

1. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. – Cambridge: Cambridge univ. press, 1989. – 240 p. – **книга на английском языке**
2. Камалов С.К. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. – Махачкала: Наука, 1993. – С. 132–134. – **статья в научном сборнике.**
3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. – Казань: Институт истории АН РТ, 2009. – 1056 с. – **коллективная монография.**
4. Аничкин Л.К. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. – Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. – 368 с. – **материалы конференции.**
5. Мухаметов Ф.Ф. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана // Вопросы истории. – 2007. – Т. 11. – № 5. – С. 150-155. – **статья в журнале.**

6. Малышев А.Б. Христианство в истории Золотой Орды: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: защищена: 22.01.02 – Саратов: Наука, 2000. – 181 с. – **диссертационная работа.**

7. Сабитов Ж.М. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. – 2015. – Т. 104. – № 24. – С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020). – **электронный источник.**

8. Логунова Г.В. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб.пособие. – Иркутск: Изд-во ИГУ, 2014. – 110 с. – **учебное пособие.**

9. Алим Дж. Золотая Орда: наследники великого ханства//Газета «Комсомольская правда». – №145. – 2020. – 1 апреля. – С. 7-8.– **газетная статья.**

Reference

(design of sample)

1. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge; New York; Port Chester; Melbourne; Sydney, Cambridge univ. press, 1989. 240 p. – **book.**

2. Kamalov S.K. O geograficheskikh nazvaniyakh v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde]. (Nauka, Mahachkala,1993, P. 132-134).[in Russian]. – **article in a scientific collection.**

3. Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Kazan', 2009, 1056 p.). [in Russian]. – **collective monograph.**

4. Anichkin L.K. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»].Kazan, March 29-30, 2011. Kazan': LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 2011, 368 p. – **conference materials.**

5. Muhametov F.F. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii CHingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), 150-155 (2007) – **Journal article.**

6. Malyshev A.B. Hristianstvo v istorii Zolotoj Ordy. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Christianity in the history of the Golden Horde. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Protected: 01/22/02 Saratov: Nauka, 2000, 181 p. [in Russian]. – **dissertation.**

7. Sabitov, ZH. M. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104), 842-851 (2015). [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian]. – **electronic source.**

8. Logunova G.V.Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya : ucheb.posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. (Izd-vo IGU, Irkutsk, 2014, 110 p.). – **tutorial.**

9. Alim Dzh. Zolotaya Orda: nasledniki velikogo hanstva [Golden Horde: heirs of the great khanate]. Newspaper «Komsomol'skaya pravda». № 145. 2020. April. P. 7-8, Almaty. – **newspaper article.**

В.В. Трепавлов

*Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Алтын Орда басындағы Едіге: шағатай эмиграциясының тәжірибесі

Аннотация. XIV ғ. екінші жартысында бұрынғы Моңғол империясының ұлыстық хандықтарында билік құрған Шыңғыс әулеттерінің қуаты әлсірей бастады. Билік шын мәнінде түркілік ру-тайпа ақсүйектерінің тегеурінді өкілдерінің қолдарына көшті. Шағатай ұлысында Темірдің толық әмірін жүргізуі шыңғыстекті монархтардың тозғынға ұшырауының ең айқын көрінісі болды. Мақалада маңғыт бегі Едігенің Темір сарайында ұзақ уақыт болуы арқасында осы мысалдан үлгі алып, оның негізгі қағидаларын Алтын Орданы басқаруы барысында іске жаратқаны көрсетіледі. Екі онжылдық бойына Едіге хан тағын өзі қалаған адамдарға ұсына отырып, олардың бас бегі боп саналды. Оның үстіне, Темірдің айналасындағы дін ғұламаларымен тығыз араласуы нәтижесінде Едіге өзінің рухани бағдарларын қалыптастырып, кейіннен онысын Алтын Орда көшпелілерін мұсылмандық жолына бұру әрекеттері кезінде пайдаланды... [200-300 сөз]

Ключевые слова: Едіге, Темір, Алтын Орда, шыңғыстектілер, бектербегі [10-12 сөз/сөз тіркесі]

В.В. Трепавлов

*Институт Российской истории Российской Академии наук, Москва, Российская Федерация
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Едыгей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции

Аннотация. Во второй половине XIV в. в улусных ханствах бывшей Монгольской империи происходило угасание харизмы правящих чингисидских династий. Реальная власть оказывалась в руках могущественных представителей тюркской родоплеменной аристократии. Самым ярким примером деградации царственных прерогатив монархов-чингисидов было полновластие Тимура в Чагатайском улусе. В статье показано, как мангытский бек Едыгей во время своего долгого пребывания при дворе Тимура вдохновился этим примером и воплотил основные принципы его правления в Золотой Орде. На протяжении двух десятилетий Едыгей вручал ханский трон своим избранныкам, при которых состоял главным беком. Кроме того, тесные контакты с богословами из окружения Тимура сформировали духовные ориентиры Едыгея, что позднее проявилось в развернутой им кампании по исламизации кочевников Золотой Орды... [200-300 слов]

Ключевые слова: Едыгей, Тимур, Золотая Орда, Чингисиды, беклербек [10-12 слов/словосочетаний]

Information about author:

Trepavlov Vadim Vinserovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

Автор туралы мәлімет:

Трепавлов Вадим Винсерович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, РҒА Ресей тарихы институты, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

Сведения об авторе:

Трепавлов Вадим Винсерович, доктор исторических наук, профессор, руководитель Центра истории народов России и межэтнических отношений, Институт российской истории РАН, Дм.Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

FTAMP03.91.03 (мына сілтеме бойынша анықталады:<http://grnti.ru/>)

В.В. Трепавлов

*Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Алтын Орда басындағы Едіге: шағатай эмиграциясының тәжірибесі

Аннотация. XIV ғасырдың екінші жартысында бұрынғы Моңғол империясының ұлыстық хандықтарында билік құрған Шыңғыс әулеттерінің қуаты әлсірей бастады. Билік шын мәнінде түркілік ру-тайпа ақсүйектерінің тегеурінді өкілдерінің қолдарына көшті. Шағатай ұлысында Темірдің толық әмірін жүргізуі шыңғыстекті монархтардың тозғынға ұшырауының ең айқын көрінісі болды. Мақалада маңғыт бегі Едігенің Темір сарайында ұзақ уақыт болуы арқасында осы мысалдан үлгі алып, оның негізгі қағидаларын Алтын Орданы басқаруы барысында іске жаратқаны көрсетіледі. Екі онжылдық бойына Едіге хан тағын өзі қалаған адамдарға ұсына отырып, олардың бас бегі боп саналды. Оның үстіне, Темірдің айналасындағы дін ғұламаларымен тығыз араласуы нәтижесінде Едіге өзінің рухани бағдарларын қалыптастырып, кейіннен онысын Алтын Орда көшпелілерін мұсылмандық жолына бұру әрекеттері кезінде пайдаланды... [200-300 сөз].

Ключевые слова: Едіге, Темір, Алтын Орда, шыңғыстектілер, бектербегі [10-12 сөз/сөз тіркесі]

МАҚАЛАНЫҢ НЕГІЗГІ МӘТІНІ

Мақаланың негізгі мәтінінде келесі құрылымдық элементтер болуы керек:

- Кіріспе
- Материалдар және зерттеу әдістері
- Тақырыптың зерттелу дәрежесі
- Талдау
- Нәтижелер
- Қорытынды

Әдебиет

(безендіру үлгісі)

1. Manz B.F. Тамерланның өрлеуі мен ережесі. – Кембридж: Нью-Йорк; Порт Честер; Мельбурн; Сидней; Кембридж университетінің баспасы, 1989. – 240 б. – **ағылшын тіліндегі кітап**
2. Камалов С.Қ. «Едіге» эпосындағы географиялық атаулар туралы // Ноғай Ордасы дамуының тарихи-географиялық аспектілері. – Махачкала: Ғылым, 1993. – 132-134 б. – **ғылыми жинақтағы мақала.**
3. Жошы Ұлысы (Алтын Орда). XIII-XV ғасырдың ортасы. – Қазан: Татарстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институты, 2009. – 1056 б. – **ұжымдық монография.**
4. Аничкин Л.К. Алтын Орда мұрасы // М.А.Усмановты еске алуға арналған «Алтын Орданың саяси және әлеуметтік-экономикалық тарихы» атты екінші Халықаралық ғылыми конференция материалдары. Қазан, 29-30 наурыз, 2011 жыл. – Қазан: «Фолиант» ООО, ТР ҒА Ш.Маржани атындағы Тарих институты, 2011. – 368 б. – **конференция материалдары.**
5. Мұхаметов Ф.Ф. Моңғолша «Яса» және оның Шыңғыс хан империясының қоғамдық қатынастар жүйесіндегі рөлі // Тарих мәселелері. – 2007. – Т. 11. – № 5. – Б. 150-155. – **Журнал мақаласы.**
6. Малышев А.Б. Алтын Орда тарихындағы христиан діні: тарих ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін қорғалған диссертация: 01.22.02. – Саратов: Ғылым, 2000. – 181 б. – **диссертация.**
7. Сабитов Ж.М. Алтын Орда – қазақстандық тарихнаманың «өгей перзенті». // Жас ғалым. – 2015. – Т. 104. – № 24. – Б. 842-851. [Электрондық ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (кіру күні: 09.07.2020). – **электрондық ақпарат көзі.**

8. Логунова Г.В. Ресей және Алтын Орда: өзара ықпал мәселесі: оқу құралы. – Иркутск: ИМУ баспасы, 2014. – 110 б. – **оқулық**.

9. Алим Дж. Алтын Орда: ұлы хандықтың мұрагерлері // «Комсомольская правда» газеті. – №145. – 2020. – 1 сәуір. – Б.7-8. – **газет мақаласы**.

Reference

(design of sample)

1. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge; New York; Port Chester; Melbourne; Sydney, Cambridge univ. press, 1989. 240 p. – **book**.

2. Kamalov S.K. О географических названий в епосе «Edige» [About place names in the epic «Edige»], Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka, Mahachkala, 1993, P. 132–134). [in Russian]. – **article in a scientific collection**.

3. Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Kazan', 2009, 1056 p.). [in Russian]. – **collective monograph**.

4. Anichkin L.K. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan': LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 2011, 368p. – **conference materials**.

5. Muhametov F.F. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), 150-155 (2007) – **Journal article**.

6. Malyshev A.B. Hristianstvo v istorii Zolotoj Ordy. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Christianity in the history of the Golden Horde. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Protected: 01/22/02 Saratov: Nauka, 2000, 181 p. [in Russian]. – **dissertation**.

7. Sabitov, ZH.M. Zolotaya Orda – «padchERICA» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104), 842-851 (2015). [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian]. – **electronic source**.

8. Logunova G.V. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb.posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. (Izd-vo IGU, Irkutsk, 2014, 110 p.). – **tutorial**.

9. Alim Dzh. Zolotaya Orda: nasledniki velikogo hanstva [Golden Horde: heirs of the great khanate]. Newspaper «Komsomol'skaya pravda». №145. 2020. April. P. 7-8, Almaty. – **newspaper article**.

V.V. Trepavlov

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Edigü at the Head of the Golden Horde: the Experience of His Chagatai Emigration

Abstract. In the second half of the 14th century in the ulus Khanates of the former Mongol Empire happened fading Chinggisid ruling dynasties' charisma has ebbed. The real power found

itself in the hands of powerful representatives of Turkic tribal aristocracy. The most striking example of degradation of Chinggisids' royal prerogatives was sovereignty of Timur in the Chagatai Ulus. The article shows how MangytEdigüBeq, during his long stay at the Timur's court, was inspired by this example and embodied the basic principles of his rule in the Golden Horde. For two decades Edigü handed the throne to his henchmen, and under all of them he was the chief lord (beqlerbegi). Furthermore, close contacts with the theologians of the environment of Timur formed the spiritual guidance of Edigü that manifested later in his campaign of Islamization of the Golden Horde nomads. [100-200 words]

Keywords: Edigü, Timur, Golden Horde, Chinggisids, beqlerbegi [5-7 words/word combinations]

В.В. Трепавлов

*Институт Российской истории Российской Академии наук, Москва, Российская Федерация
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Едыгей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции

Аннотация. Во второй половине XIV в. в улусных ханствах бывшей Монгольской империи происходило угасание харизмы правящих чингисидских династий. Реальная власть оказывалась в руках могущественных представителей тюркской родоплеменной аристократии. Самым ярким примером деградации царственных prerogatives монархов-чингисидов было полновластие Тимура в Чагатайском улусе. В статье показано, как мангытский бек Едыгей во время своего долгого пребывания при дворе Тимура вдохновился этим примером и воплотил основные принципы его правления в Золотой Орде. На протяжении двух десятилетий Едыгей вручал ханский трон своим избранныкам, при которых состоял главным беком. Кроме того, тесные контакты с богословами из окружения Тимура сформировали духовные ориентиры Едыгея, что позднее проявилось в развернутой им кампании по исламизации кочевников Золотой Орды... [200-300 слов]

Ключевые слова: Едыгей, Тимур, Золотая Орда, Чингисиды, беклербек [10-12 слов/словосочетаний]

Автор туралы мәлімет:

Трепавлов Вадим Винцерович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ресей халыктары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, РҒА Ресей тарихы институты, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

Information about author:

Trepavlov Vadim Vinserovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

Сведения об авторе:

Трепавлов Вадим Винцерович, доктор исторических наук, профессор, руководитель Центра истории народов России и межэтнических отношений, Институт российской истории РАН, Дм.Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

МРНТИ 03.91.03 (определяется по ссылке: <http://grnti.ru/>)

В.В. Трепавлов

*Институт Российской истории Российской Академии наук, Москва, Российская Федерация
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Едыгей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции

Аннотация. Во второй половине XIV в. в улусных ханствах бывшей Монгольской империи происходило угасание харизмы правящих чингисидских династий. Реальная власть оказывалась в руках могущественных представителей тюркской родоплеменной аристократии. Самым ярким примером деградации царственных прерогатив монархов-чингисидов было полновластие Тимура в Чагатайском улусе. В статье показано, как мангытский бек Едыгей во время своего долгого пребывания при дворе Тимура вдохновился этим примером и воплотил основные принципы его правления в Золотой Орде. На протяжении двух десятилетий Едыгей вручал ханский трон своим избранникам, при которых состоял главным беком. Кроме того, тесные контакты с богословами из окружения Тимура сформировали духовные ориентиры Едыгея, что позднее проявилось в развернутой им кампании по исламизации кочевников Золотой Орды... [200-300 слов]

Ключевые слова: Едыгей, Тимур, Золотая Орда, Чингисиды, беклербек [10-12 слов/словосочетаний]

ОСНОВНОЙ ТЕКСТ СТАТЬИ

Основной текст статьи должен содержать следующие структурные элементы:

- Введение
- Материалы и методы исследования
- Степень изученности темы
- Анализ
- Полученные результаты
- Вывод

Литература

(образец оформления)

1. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. – Cambridge: Cambridge univ. press, 1989. – 240 p. – **книга на английском языке**
2. Камалов С.К. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. – Махачкала: Наука, 1993. – С. 132–134. – **статья в научном сборнике.**
3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. – Казань: Институт истории АН РТ, 2009. – 1056 с. – **коллективная монография.**
4. Аничкин Л.К. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29–30 марта 2011 г. – Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. – 368 с. – **материалы конференции.**
5. Мухаметов Ф.Ф. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана // Вопросы истории. – 2007. – Т. 11. – № 5. – С. 150-155. – **статья в журнале.**
6. Малышев А.Б. Христианство в истории Золотой Орды: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: защищена: 22.01.02 – Саратов: Наука, 2000. – 181 с. – **диссертационная работа.**

7. Сабитов Ж.М. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. – 2015. – Т. 104. – № 24. – С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020). – **электронный источник**.
8. Логунова Г.В. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб.пособие. – Иркутск: Изд-во ИГУ, 2014. – 110 с. – **учебное пособие**.
9. Алим Дж. Золотая Орда: наследники великого ханства//Газета «Комсомольская правда». – №145. – 2020. – 1 апреля. – С.7-8. – **газетная статья**.

Reference

(design of sample)

1. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge; New York; Port Chester; Melbourne; Sydney, Cambridge univ. press, 1989. 240 p. – **book**.
2. Kamalov S.K. O geograficheskikh nazvaniyakh v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka, Mahachkala, 1993, P. 132–134). [in Russian]. – **article in a scientific collection**.
3. Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Kazan', 2009, 1056 p.). [in Russian]. – **collective monograph**.
4. Anichkin L.K. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan': LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 2011, 368p. – **conference materials**.
5. Muhametov F.F. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii CHingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), 150-155 (2007) – Journal article.
6. Malyshev A.B. Hristianstvo v istorii Zolotoj Ordy. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Christianity in the history of the Golden Horde. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Protected: 01/22/02 Saratov: Nauka, 2000, 181 p. [in Russian]. – **dissertation**.
7. Sabitov ZH.M. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104), 842-851 (2015).[Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020).[in Russian]. – **electronic source**.
8. Logunova G.V. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb.posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. (Izd-vo IGU, Irkutsk, 2014, 110 p.). – **tutorial**.
9. Alim Dzh. Zolotaya Orda: nasledniki velikogo hanstva [Golden Horde: heirs of the great khanate]. Newspaper «Komsomol'skaya pravda». №145. 2020. April. P. 7-8, Almaty. – **newspaper article**.

В.В. Трепавлов

*Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Алтын Орда басындағы Едіге: шағатай эмиграциясының тәжірибесі

Аннотация. XIV ғасырдың екінші жартысында бұрынғы Моңғол империясының ұлыстық хандықтарында билік құрған Шыңғыс әулеттерінің қуаты әлсірей бастады. Билік шын мәнінде

түркілік ру-тайпа ақсүйектерінің тегеурінді өкілдерінің қолдарына көшті. Шағатай ұлысында Темірдің толық әмірін жүргізуі шыңғыстекті монархтардың тозғынға ұшырауының ең айқын көрінісі болды. Мақалада маңғыт бегі Едігенің Темір сарайында ұзақ уақыт болуы арқасында осы мысалдан үлгі алып, оның негізгі қағидаларын Алтын Орданы басқаруы барысында іске жаратқаны көрсетіледі. Екі онжылдық бойына Едіге хан тағын өзі қалаған адамдарға ұсына отырып, олардың бас бегі боп саналды. Оның үстіне, Темірдің айналасындағы дін ғұламаларымен тығыз араласуы нәтижесінде Едіге өзінің рухани бағдарларын қалыптастырып, кейіннен онысын Алтын Орда көшпелілерін мұсылмандық жолына бұру әрекеттері кезінде пайдаланды... [200-300 сөз]

Ключевые слова: Едіге, Темір, Алтын Орда, шыңғыстектілер, бектербегі [10-12 сөз/сөз тіркесі]

V.V. Trepavlov

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Edigü at the Head of the Golden Horde: the Experience of Chagatai Emigration

Abstract. In the second half of the 14th century in the ulus Khanates of the former Mongol Empire happened fading Chinggisid ruling dynasties' charisma has ebbed. The real power found itself in the hands of powerful representatives of Turkic tribal aristocracy. The most striking example of degradation of Chinggisids' royal prerogatives was sovereignty of Timur in the Chagatai Ulus. The article shows how Mangyt Edigü Beq, during his long stay at the Timur's court, was inspired by this example and embodied the basic principles of his rule in the Golden Horde. For two decades Edigü handed the throne to his henchmen, and under all of them he was the chief lord (beqlerbegi). Furthermore, close contacts with the theologians of the environment of Timur formed the spiritual guidance of Edigü that manifested later in his campaign of Islamization of the Golden Horde nomads. [200-300 words]

Keywords: Edigü, Timur, Golden Horde, Chinggisids, beqlerbegi [10-12 words/word combinations]

Сведения об авторе:

Трепавлов Вадим Винцерович, доктор исторических наук, профессор, руководитель Центра истории народов России и межэтнических отношений, Институт российской истории РАН, Дм. Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

Автор туралы мәлімет:

Трепавлов Вадим Винцерович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, РҒА Ресей тарихы институты, Дм. Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

Information about author:

Trepavlov Vadim Vinserovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

TURKIC STUDIES JOURNAL

2021. Vol. 3, No 2 – Нұр-Сұлтан: ЕҰУ. – 126 б.

30.06.21 басуға жіберілді

Тираж – 50 дана.

Авторларға арналған нұсқаулар,
жариялау этикасы журнал сайтында берілген: tsj.enu.kz

Техникалық хатшы: А. Байгаж
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева
Редакцияның мекенжайы:
010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Сәтбаев к-сі, 2.
Тел.: +7 (7172) 709-500 (ішкі 31-434)

E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген. 24.02.2021 ж.
№KZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж).

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

tsj.enu.kz

